

Валентина ЗДОРОВЕНКО

ДОСВІД ПІЗНАННЯ „НЕЗБАГНЕНОЇ ЦІЛІСНОСТІ“

Сучасне осмислення проблем ідеального розширює аспекти цього теоретичного поняття не лише шляхом гносеологічного аналізу його основ, але і внаслідок онтологічного аналізу.

У статті розглядаються історичні форми досвіду пізнання людської душі, які формувалися в архаїчній свідомості, і тенденції їх подальшої трансформації.

У нове ХХІ століття людство входить із значними науковими досягненнями у сфері медицини і біології, фізики і техніки. Але й надзвичайний інтерес до духовного світу людини та його природи в кінці ХХ століття, на нашу думку, теж можна розглядати як одне з цих досягнень, адже він свідчить про те, що людство наближається до єдиної невичерпної науки – науки про людину. Ряд вчених (С.Гроф, К.Прибрам, В.Полікарпов та ін.), спираючись на нові пошукові й методологічні принципи та ідеї, котрі базуються на концепціях ноосфери В.Вернадського, синергетики І.Пригожина, біоенергоінформації В. Казначеева, а також концепції “осьового часу” К.Ясперса, яка доводить єдність історії і людства, роблять висновок, що людина в сучасних дослідженнях повинна розглядатися як космопланетарний феномен внаслідок інтегральності її природи. Це стосується також її іманентно-ноуменальних сторін.

Аналіз основ людської душі, нерозривно пов’язаних з її віртуальним буттям, та поліструктурності пластів свідомості у гносеологічному аспекті вимагає онтологічного розгляду пізнання людської душі через заглиблення в сутність предмета, виходячи з його історичних основ. А саме: з точки зору основного світоглядного питання – відношення людини до буття, як ланки, що об’єктивно веде до основного питання філософії – відношення мислення і буття. Це співвідношення, на нашу думку, яскраво може висвітлитись при розгляді таких питань: умови пізнання духовного світу первісної людини; визначення її духовного світу як специфічного інструмента в практиці перетворення навколишньої дійсності і пізнання основ-

них законів та категорій буття, наприклад, закону заперечення заперечення і категорії можливості і дійсності; процес формування взаємозв'язку когнітивної діяльності й аксиологічних орієнтацій, набуття досвіду духовної діяльності.

Осмислення віртуально-інтегральної природи людини, безперечно, пов'язане з осмисленням такого явища, як світ людської душі, яка, за визначенням К.Г.Юнга, є незбагненною цілісністю, чужою країною, з якої до нас долинають лише непрямі повідомлення. Ці повідомлення постійно змінюються внаслідок різноманітних ілюзій свідомості і виявляють таємничі життєві сили людини, які були невід'ємні не лише в пізнанні її місця в навколишньому світі та ego, а й у пізнанні істини.

Якими ж шляхами гносеологічна мотивація актів пізнання, проводячи людську думку, ніби поміж Сціллою і Харібдою – мисленням інтуїтивно-образним і раціонально-логічним, породжували у Homo Sapiens-а нестримне бажання, переборюючи архаїчний страх, відкривати в самопізнанні глибинні прояви душі, а з часом відшліфовувати здатність проникнення в таємниці оточуючого світу? На думку відомого французького антрополога П.Тейяра де Шардена, “Рефлектуюча істота в силу зосередження на самій собі раптово стає здатною розвиватися у новій сфері. В дійсності це виникнення нового світу” [4, 137]. Адже “являючи собою зростання свідомості, життя не могло безконечно просуватися вперед по своїй лінії, не змінюючись і в глибину” [4, 137].

Оскільки без розвитку “рефлектуючої істоти у новій сфері”, – направленої діяльності “внутрішнього життя” – та без початку усвідомлення “душі” як внутрішнього світу людини у прояві її психіки і свідомості не відбулося б набуття духовного досвіду, ми, щоб висловити наші міркування з цього приводу, звернемося до витоків самопізнання і висвітлимо основні риси цього еволюційного поступу.

Уявлення про душу людини як істоти історичної з необхідністю зароджувалося саме в архаїчній свідомості, коли сакральне для первісного колективу, завдяки інтенсивному переживанню суцього та зростаючому інтересові індивіда до своєї духовної суті, набувало значення життєвої повноти, а навколишній світ, що наповнився

змістом і містико-сакральним смислом, стверджував відчуття укоріненості в ньому. Отже, усвідомлення існування “душі”, духовних сил, духовного досвіду, духовного удосконалення, співвідношення душі і тіла і т. п. зароджувалося в духовній діяльності людини внаслідок входження у культурну практику і відпрацювання рефлексій.

Розростаючись у міфічному та релігійному світосприйняттях, осмислюючись упродовж багатьох століть у анімістичній, антропологічній, теологічній і філософській світоглядних традиціях, питання про душу були нерозривно пов'язані з намаганнями самопізнання та самореалізації особистості, яка, існуючи в соціумі, залишається унікальною неповторністю.

Оскільки первісна “душа” сприймалася як якась “не-я”, людина відчувала свою залежність від неї і страх як перед незбагненними і некерованими силами природи. Дослідник первісної культури Едуард Бернетт Тайлор відмічав, що пошуки шляхів до душі велися на той час не у людській свідомості – “мікрокосмосі”, а у “макрокосмосі”, через сприйняття навколишнього світу. Антропологізація цього макросвіту давала можливість розширювати сприйняття себе у просторі і часі, все більше віддаляючись від синкретичного “часу снобачень” і наближаючись до часу міфічного. В результаті, уявлення про душу наповнили релігійно-міфічні образи, що, зокрема, підтверджується дослідником історії духовного С.О.Токаревим. “Душа, – пише він – релігійно-міфологічне уявлення, що виникло на основі уособлення життєвих процесів людського організму” [2, I, 414].

Етнограф Е.Тайлор, який одним із перших у XIX ст. досліджував ідею “душі” в первісній культурі і висунув анімістичну теорію походження й розвитку релігії, так подає характер вчення про душу у первісному суспільстві: “Мабуть, мислячих людей, що стояли на низькій сходинці культури, найбільше цікавими дві групи біологічних питань. Вони намагалися зрозуміти, по-перше, різницю між живим і мертвим тілом, причину бадьорості, сну, екстазу, хвороби і смерті. Вони задавалися питанням, по-друге, що таке людські образи, які з'являються у снах і видіннях? Розглядаючи ці дві групи явищ, первісні мудреці, мабуть, перш за все, прийшли до висновку, що у кожної людини є життя і є привид. Те і друге,

мабуть, знаходиться у тісному зв'язку з тілом: життя дає йому можливість відчувати, мислити і діяти, а привид (подоба) складає його образ, або друге “Я”. І те й інше, таким чином, відділяється від тіла: життя може вийти з нього і залишити його без почуттів або мертвим, а привид з'являється людям далеко від нього” [3, 213].

З цього давні мудреці робили висновок: “Якщо те й інше притаманне тілу, чому б їм не бути проявами однієї і тієї ж душі? Виходячи з цього, їх можна розглядати пов'язаними між собою” [3, 213]. Звідси і виникає таке поняття про душу, як душа-дух, примарна душа. Особистісна душа у них тонкий, неречовинний людський образ, природа якого близька до пари, повітря або тині і складає причину життя і думки в тій істоті, яку вона одухотворює. На основі спостереження у первісних людей виникла уява про “двійника”, який сидить у тілі людини, а під час сну, хвороби, втрати свідомості чи смерті залишає тіло на деякий час або назавжди.

Властивості душі теж мали свої характеристики. Давні мудреці вважали, що душа незалежно і нероздільно володіє особистісною або персональною свідомістю і волею свого тілесного носія в минулому і теперішньому, вона здатна залишати тіло і швидко переноситися з одного місця в інше. Здебільшого вона невідчутна і невидима, проявляє, коли це необхідно, свою фізичну силу, з'являється людям у сні і наяву неначе привид, відділений від тіла, але подібний до нього. Також, за їх міркуваннями, душа здатна входити в тіла людей, тварин, навіть речей, оволодівати ними і впливати на них.

Первісна мудрість, ідеї якої ґрунтувалися на безпосередньому свідченні людських почуттів, навіть після значного впливу античної, середньовічної і сучасної філософії, які змінювали її з пристрастю, все ж залишила дуже багато слідів початкового характеру, наприклад, у сучасних віруваннях північних і східних народів. Психологія сучасного цивілізованого світу чітко вирізняє спадок первісних часів. Так, З.Фройд у 1896 році, розробляючи теорію витіснення, спирався на спостереження доктора Бернгейма, який вважав, що спогади зберігаються у людському розумі і кожного разу, коли послаблюються соціальні інституції, які стримують первісні

негативні інстинкти, цивілізована людина повертається до стану первісної. “Колишній психічний стан, можливо, не виявлений роками, але тим не менше він завжди настільки наявний, що може у будь-який момент знову стати способом виразу сил, існуючих у свідомості, і з такою виключною інтенсивністю, ніби весь попередній розвиток було анульовано, винищено. Первісні стани завжди можуть відновитись” [5, 486].

При подальшому розвитку культури змінювалося відношення окремих частин вчення про душу, вони відкидалися, видозмінювалися або зберігалися. Але завжди існувало ключове поняття, слово, яке застосовували для визначення душі. Так, у первісних суспільствах зустрічаються не лише типи загальновідомих античних виразів *skia* або *umbra*, але й сліди загальної думки про людей, що загубили свою “тінь”, яка для них тотожна “духу” чи “душі”. Часто для них поняття про життя, серце, дихання і привида зливаються в одне поняття про душу, дух. Подібні вирази про зв’язок душі і дихання не були для них простою метафорою, вони наділялися магичною силою, про що свідчать очевидні факти, які наводить Е.Тайлор. Індіанці Флориди перед обличчям жінки, яка помирала від пологів, тримали її дитину, щоб немовля могло прийняти в себе відлітаючу душу матері і таким чином набути силу та мудрість для свого майбутнього життя. У Давньому Римі найближчий родич нахилився над помираючим, щоб вдихнути в себе його останній видих. Тірольські селяни і по сьогодні вірять, що душа доброї людини виходить по смерті у неї із рота у вигляді білої хмаринки.

Упродовж віків складні й суперечливі поняття про душу люди пов’язували із масою життєвих проявів і міркувань. Так виникла давня анімістична теорія життя, яка пояснювала деякі фізичні і розумові стани людини діями її душі і посіла важливе місце у віруваннях багатьох народів. Наприклад, поняття “віл’ямараба”, тобто, “він без душі”, виникло у південних австралійців внаслідок усвідомлення відлітання душі або деяких духів, що її складають. Летаргійний стан людей вони пояснювали тим, що їх душі відправились до берегів смерті, але не були там прийняті, тоді знову повернулися оживити їхні тіла. У індіанців Північної Америки про людей, які хворіли, а потім одужали, говорили, що “він помер і повернувся”.

За їх віруваннями людина, стає хворою внаслідок того, що “тінь” хворого або його душа відділена від його тіла.

Серед цих вірувань утвердилося поняття про те, що душі, які при раптовій смерті, зомлінні чи у сні передчасно покидають тіло людини, можуть бути повернуті назад, якщо їх покличуть. Тому у різних народів існує практика повернення душ за допомогою ритуальних чи магічних дій чаклунів, жерців, шаманів, знахарів, лам або духовидців. Так, наприклад, у Кореї, навіть кінця ХІХ – початку ХХ ст. практика повернення душ шаманськими обрядами була звичним явищем. На це, зокрема, звертають увагу сходознавці: В.Серошевський, М.Хеван, Ю.Іонова. Основні категорії корейського шаманського кодексу виникли на основі синтезу трьох генетично пов’язаних релігійних традицій.

До першої категорії шаманів-професіоналів належали *великі шамани* (текам), які вважалися обранцями вищих духів і під час камлання (в корейській мові це термін “кут” і перекладається як “шаманський обряд”, “видовище” “могильна яма”) піднімалися у верхній світ, подорожуючи по небесах.

Друга категорія – жінки-шаманки (мудан) не мали магічного дару “підняття” на небеса, вони наділялися надприродними якостями викликати і втілювати в себе духів і демонів квісін. Під час камлання мудан у несамовитому трансі виявляла свою силу медіатора.

До третьої категорії корейських шаманів-професіоналів належали *чоловіки-слінці* (пансу). Вони не мали здатності “підніматися” у верхні небесні світи або втілювати в себе істот потойбічного світу, але їм приписувався дивовижний дар за допомогою магії слів підкоряти собі духів, яких вони змушували виявляти покірність. *Пансу* поєднували функції шамана і віщуна. А прийомами магії, з читанням даоських і буддистських книг, грою на барабані і латунних тарілках, посилювали силу магічних заклинань.

До речі, ця практика повернення душі застосовується й у багатьох сучасних медичних закладах. А у передачі “Телефон допомоги № 9-1-1”, що транслюється на телеканалах США, спеціально навчають, що при наданні першої допомоги потерпілому, який знепритомнів внаслідок шоку від тяжкої травми, з ним необхідно

продовжувати акустично-вербальне спілкування, щоб людина могла мобілізувати свою свідомість до надання професійної допомоги.

З теорією відлітання душі під час хвороби вельми рахуються народи Азії. Серед буддійських племен лама лікує людину спеціальними обрядами, щоб примусити душу повернутися в тіло. Якщо ж душа не хоче або не може повернутись (причин для цього багато), то хвору людину родичі і друзі вбирають у найкращий одяг, прикрашають коштовностями і тричі обходять її будинок, ласкаво закликаючи душу до нього. А лама в цей час по своїй книзі читає про страждання і біди, що чатують на душу, яка самовільно покинула тіло. Під кінець всі виголошують, що душа повернулась і хворий одужає.

У Китаї при подібній ситуації родич хворого вішає його одяг на бамбукову тростину, до якої інколи прив'язують білого жертвовного півня. А жрець у цей час закликає неприкаянну душу увійти в одяг, щоб повернути її хворій людині. Якщо через деякий час бамбук у руках того, хто його тримав, поволі поворухнеться, значить, душа повернулась.

Віра в діяння душі або "ла", дуже поширене у каренів Бірми, увібрало в себе віталістичні тенденції. Уявлення про особливі містичні "життєві сили", які притаманні лише живим організмам, також своїм корінням сягає первісних уявлень про душу. Щоб допомогти хворому, карени бігають довкола, намагаючись спіймати його блукаючу душу, яку вони ототожнюють з метеликом, як давні греки і слов'яни, а, "спіймавши", імітують, що кидають його на голову хворого, тобто, повертають йому душу.

Цікаво, що й у грецькій міфології "Псіхея" або "Псіхе" – уособлення душі, дихання, ототожнювалася з вітром і крилатістю. На пам'ятках образотворчого мистецтва Псіхея зображувалася у вигляді метелика, який то вилітав із погребального вогню, то відправлявся в – Аїд. "Метелик" грецькою означав "Псіхея" або "Душа" [2, П, 344].

"Душа-метелик" символізувала вічне відродження і була пов'язана з іншим символом вічного народження – птахом феніксом.

Теорію відлітання душі не було відкинута філософами більш цивілізованих народів, поняття про це даються у системі Веданти

та Каббали, а згодом і в Біблії. На основі цієї теорії виникли припущення, що у людині міститься безліч духів, душ чи образів, які по-різному себе виявляють, тому люди намагалися визначити і класифікувати свої поняття. На думку Е.Тайлора, уже у диких племен подібні класифікації постають цілком розвиненими. “Так тубільці островів Фіджі вирізняють “темну душу” людини, її тінь, яка іде в Аїд, і її “світлу душу”, чи відображення у воді і дзеркалі, яке залишається там, де вона помирає. Малгаші говорять, що “сайна”, чи розум, зникає при житті, “айна”, або життя, перетворюється на повітря, але “матоатоа”, чи дух, носиться над могилою. В Північній Америці дуалізм досі складає дуже визначне вірування у алгонкінів. Одна душа виходить і бачить сни, між тим як інша залишається, при смерті одна із двох зостається в тілі, і саме їй ті, хто продовжує жити, приносять у дар їжу, тоді як інша душа відлітає у країну мертвих” [3 216].

Класифікація множинності душі, крім дуального, в інших народів має троїчний і чотирьохмірний характер, де кожна її складова як частина системи повертається *на круги своя*. Таке світоглядне бачення, сформоване при первісному стані, не поступається уявленням про душу, що формувалися при вищій культурі і набули наукового значення. Тому подібні класифікації не відкидалися і більш освіченими і цивілізованими народами. У римській міфології, наприклад, зафіксовано класифікацію троїчного ділення душі на тінь, дух і манів, де мانی, за римською міфологією, – боги загробного світу, а потім обожнені душі пращурів.

Чотири складові частини людини: плоть, мانی, дух, тінь.

Ці чотири призначені чотирьом місцям.

Плоть заховає земля, тінь буде ширяти навкруг могильного пагорба,

Орк (пекло) прийме манів, дух піднесеться до зірок.

Суперечливість у таких поняттях і мові типові для всього людства, але не дивлячись на невизначеність термінів, ці уявлення і класифікації стверджують наявність *єдиної сутності, що лежить у їх основі*. Згодом поняття про душу перетворилося в поняття про свідомість, яка є засобом контакту із Всевишнім. А ще пізніше Карл Юнг, трактуючи душу як відображення світу і

людини у різноманітних проявах, зробив висновок, що станів свідомості може бути *legion*.

Спільним для всього людства стало і вірування у майбутнє загробне життя, що виникло в первісній культурі завдяки уявленням про душу. Ідея безсмертної душі, яка панувала в релігійній ідеології за кілька тисячоліть до нашої ери, була характерна для цивілізацій з високою культуризацією явищ дійсності: єгипетської, індійської, китайської, інкської та інших, увійшла у два головних вчення про майбутнє життя, що розповсюджені по цілому світу і мають свої особливості.

Перше вчення про переселення душ характерне для релігійних общин Азії з конфуціанськими, буддистськими і даоськими світоглядними традиціями. Душі померлих людей в їх пандемоніумі (системі уявлень про міфічних духів) продовжують існування, переродившись у тварину або злого чи доброго духа. Поняття про безсмертну, безтілесну душу у них відсутнє. Це вчення, зайнявши в історії культури значне місце, наприклад, у Давньому Китаї – “країні інтенсивної культури, яка не залишила жодного прояву життя в початковій формі” [1, 107], не має тенденції до свого розвитку. Можливо, і в силу того, що у школах Стародавнього Китаю, де, враховуючи нові соціальні запити, на ґрунті раціонального мислення пріоритетно розглядали і логічно вибудовували вчення про основні питання людського існування у Всесвіті, про психічний розвиток людини, про її душу. І цим самим логічно наближались до суті *другого вчення*, де душа – джерело індивідуального життя і, наприклад, на думку Сократа, організаційний центр особистості, яка самостійно функціонує після смерті тіла у синкретичному макрокосмосі за його іманентними законами.

Емпіричний досвід людства накопичив багато цікавих і цінних спостережень про віртуальність духовного життя людини і став підґрунтям для еволюції наукових уявлень, які лише підтверджують думку про те, що ігнорувати ці досягнення недоцільно як з точки зору збагачення філософського мислення, так і загальної культури.

У пам'ятках, що збереглися від 26 по 18 століття до нашої ери, а саме: у “Текстах пірамід”, “Текстах саркофагів”, “Книзі часів пильності”, “Книзі мертвих” (яка складалася впродовж періоду

Нового Царства і до кінця історії Давнього Єгипту), а також у інших джерелах уже були відображені розвиток богословської думки і причини розуміння явищ психічного характеру.

До речі, саме в Єгипті того часу народився вислів: “пам’ятай про смерть!”, де під “смертю” розуміли “душу” чи “бо” – тіло інобуття, над якою Верховний Бог Осіріс разом з іншими богами буде вершити загробний суд – психостасію.

Ці літературні пам’ятки, а також ті, що створилися під впливом християнського віровчення – “Біблія”, праці Орігена, Тертуліана, Григорія Ниського, Макарія Великого та інших отців церкви, “Добротолубіє”, “Таїнознавство” – виявляли тенденцію переходу від анімізму – віри в існування душі і духів до антропософії – містичного вчення про таємні можливості людини, з розвитком яких можна стати володарем природи, в них відображено не лише релігійні погляди на психіку людини, її духовну діяльність, але й ідеї, в яких старі поняття набували нових прикмет, коли відкидалося все випадкове і непотрібне, а збережене раціональне ставало необхідним досягненням практики. Ці ідеї ставали основою природничонаукового знання, в якому домінувало уявлення про те, що тіло людини залежить від реалій життя, а духовні прояви – це результат їх взаємодії, історичні норми досвіду пізнання віртуальності душі і духовної діяльності минулих століть стали значним потенціалом для роботи, яка здійснювалася в наступних поколіннях і продовжується в наш час у дослідженні понять, що складають основу категорії ідеального.

1. Алексеев В.М. Китайская народная картина. – М.: Наука, 1978. – 260с.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т.1. – 671с., – Т.2. – 719с..
3. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 573с.
4. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
5. Уэллс Г. Павлов и Фрейд. – М.: Иностранная литература, 1959. – 608с.

Валентина Здоровенко. Опыт познания “непостижимой целостности”. Современное осмысление проблем идеального расширяет аспекты этого теоретического понятия не только путем

гносеологического анализа его основ, но и вследствие анализа онтологического.

В статье рассматриваются исторические формы опыта познания человеческой души, которые формировались в архаическом сознании, и тенденции их последующих трансформаций.

Valentyna Zdorovenko. The experience of cognition of "the unattainable unity". Modern deliberation of problems of ideal enlarges aspects of this theoretical concept not only through the medium of gnosiological analysis of its basis, but as a result in ontological analysis.

Historical aspects of experience of human soul perception which have been formed in archaic consciousness and tendency of their future transformation are investigated in the article.